

kába torkollnak, tárgyi, konkrét elemzéssé nem válnak. A dialektikus viszonyok bonyolultságáról, az e viszonyokat alkotó tagok azonosságáról beszélvén Földényi éppen a nem-azonosságokról feledkezik meg, amelyek éppoly fontos erői ezeknek a viszonyoknak. Vagyis: bizonyos dialektikai alapfogalmak Lukácsnak annyiszor felrótt tisztán logikai, a valóságra való minden vonatkozás nélküli használata jelenik meg Földényinél.

Végül egy kérdés: vajon mi készítet egy fiatal kutatót, aki előtt ott a világ egész probléma- és tudománytörténete, hogy olyan emberről írjon könyvet, akihez láthatólag semmi affinitása nincsen, akivel semmiféle szellemi rokonságot nem érez, semmi folytathatóságot nem lel fel benne, akit *csak* cáfolni lehet, de akinek még a cáfolata sem gyümölcsöző, mert az utókor már úgylis jobban tudja? (Magvető, 1980)

LENKEI JÚLIA

HÁROM KORTÁRS PRÓZAÍRÓ

Az *Arcok és Vallomások* sorozat tisztes hétköznapijainak sorában a szokottnál ünnepélyesebb eseményszámba ment Lázár István *Örkény Istvánról* szóló kismonográfiájának megjelenése. Azzá tette Örkény személyének közkedveltsége, művészetének egyre terebélyesedő népszerűsége, a kitűnő szociográfus-publicista irodalomtudományi kirándulásának szóló kíváncsiság, de mindenekelőtt Örkény halálának még friss és fájó sebe. „1979 júniusában ugyanegy napon és órában érkezett meg címemre az Örkény István haláláról szóló gyászjelentés – és e könyv nyomdai korrektúrája”, olvasható Lázár könyvének e korrektúrajavítás során eszközölt kiegészítésében. S ha elolvassuk a könyvet, akkor válik csak igazán fájdalmassá és sorsszerűvé ez az egybesés: Lázár megnőinterjúinak nyomán olyan Örkény-vallomások bontakoznak ki benne, amelyek – visszatekintve mintegy az utolsó szó jogán – minden eddiginél szorosabb közelségbe hozzák az imént elvesztett embert és író, és egy meg nem írt önéletrajz elemeiként hatnak.

Ezzel együttal kimondtuk, mit tartunk e könyv legfőbb értékének. Lázár nem tagadta meg magában az étellel együtt élő publicistát, és elsősorban Örkényre, az élő személyre volt kíváncsi, őt magát faggatta, barátként, pályatársként. És Örkény hálás riportalynak bizonyult – ismertük erről az oldaláról már a Vitray Tamás készítette tévéinterjúból

is –, idézett vallomásai, amelyek a könyv tartópillérei, olyan pontosak, kerek, szellemesek, hogy szinte felkínálkoznak az egybefűzésre. Lázár könyve némi túlzással nem is kismonográfia egy tárgyként szemlélt szerzőről, hanem akár „Beszélgetések Örkény Istvánnal” címen kiadható dokumentumgyűjtemény.

E vallomások nemcsak jellegzetes Örkény-megnyilatkozások, hanem bőséges tárgyi anyaggal is gyarapítják az Örkényről egyéb úton beszerezhető ismereteinket. Kiderül belőlük például, hogy milyen nagy szerepet játszott ifjúkori eszmélkedésében Márai Sándor prózáiról művészete és az esszéíró Németh László gondolkodása. Vagy éppenséggel Petőfi! Többször is elmondja Örkény, hogy míg a magyar próza java díszített, barokkos, metaforákban, inverziókban gazdag nyelven íródott, ő már a kezdet kezdetén a hétköznapi beszéd kopott szavaival próbált megszólalni. Egy időre aztán őt is hatalmába kerítette a díszítés vonzása, de lassan rájött, hogy nem neki való. „Ha nem akarom magamat elveszíteni, vissza kell térnem az én Márai és Kosztolányi ihlette kezdéscimhez, tehát egy nem díszített, kartéziánus, szikár, lecsupaszított tömondatokra épülő prózához, mely a bő vizű és életerős barokk mellett irodalmunknak egy vékonyabban csörgedező, de azért eleven és legalább a testemre szabott kifejezésmódja. Ennek az én hazatalálásomnak első stációja az a nagy reveláció volt, amikor fölfedeztem Petőfi prózáját. Micsoda könnyedség, oldottság, játékos perfidség és perfid játékoság! Milyen egyszerű, természetes, kopottnak látszó és mégis hatásos fordulatok! Végre én is találtam valakit, egy vitathatatlanul nagy tekintélyt, akit ősmódként tisztelhettem.”

Fontos és érdekes életrajzi adalékokkal is szolgál Örkény például az 1939-es párizsi tartózkodásáról vagy az ötvenes-hatvanas évek fordulóján elszenvedett száműzetéséről. Viszonylag szűkszavú ellenben a Rákosi-korszakról szólván. Itt Lázár István viszi a szót, s benne is elsősorban a személyesen érintett, politikus érdeklődésű közíró. Se nem mentegeti Örkényt, sem el nem áztatja sematikus műveiért, amelyeket még mindig különbnek minősít az átlagnál, sőt, Örkény bizonyos egyéni sajátosságait is felfedezi imitt-amott, riportjain nevelkedett fanyar realizmusát például, amiért nem is kegyelték annak idején soha igazán, nem ítélik tehát felette sem erkölcsbíróként, sem műbírálóként, hanem igyekeznek behelyezni őt a korba, s abból megértetni. „Nehéz lecke olvasni Örkény kisebb írásait ebből az időből. Szüntelenül nyugtatni-biztatni kell magunkat, hogy ne vetítsük rájuk teljesen mai ismereteinket és érzéseinket, hanem tudjuk be azt is, ami a lelkesedésből, a szebbet, jobbat, nagyobbat akarásból nemcsak érzés szerint őszinte, hanem tényszerűen is hihető, valós volt.”

És Örkény megértetéséhez hivatkozik még arra is, amit az író a hadifogságból hozott magával: „Egyszer csak bekerültem egy tömegbe, és ennek a tömegnek olyan picike porszeme lettem, hogy már a nevem sem tudta senki . . . részese lettem egyszerre egy nagy közönségnek, ami csak nekem volt iszonyatosan új, mert én csakugyan egy elkényeztetett létből léptem át ide, nekem saját szobám volt, mi egy hatszobás villalakásban laktunk . . . Bekekerültem egy sorsközösségbe, ami engem tökéletesen átformált . . . Én már azóta semmiféle írói kiváltságról hallani sem bírok, én olyan ember vagyok, mint a többi, nem tudom magam másnak érezni . . . egy embernek, akinek a sorsa a többiekével van összekötve.” S idézvén e vallomást Lázár mindjárt hozzáfűzi: „Rengeteget megmagyaráz majd minden Örkény-rejtvények legfontosabbjából: az 1950-es évek írásaiból . . .”

Lázár elsősorban mint kortörténeti és szociálpszichológiai jelenséget elemzi Örkényt. Néha az a benyomása támad az olvasónak, hogy szinte modellt lát benne, s úgy mutatja fel pályafutását, ahogy Örkény modellált fél évszázadnyi magyar történelmet egy befogó sorsokat.

Elkerülhetetlenül és nyíltan vállalt következménye ennek, hogy a szorosabban vett irodalmi szempont háttérbe szorul. Pedig akadnak a könyvben igen eredeti és mélyreható irodalmi elemzések is. Emlékezetes példájuk, ahogy Lázár összehasonlítja a *Tengertánc* három változatát, az 1937-eset, az 1941-eset és az 1967-eset. A társadalomtörténeti tanulságokon kívül Örkény írói pályafutásának talán legfőbb jellegzetességét demonstrálja velük. Örkény maga ezt így fogalmazta meg: „Amit már akkor – harminc évvel ezelőtt – elég jól tudtam, azt húsz évvel később mintha elfelejtettem volna, s csak nagyon lassan, roppant fáradtságosan tanultam meg újra.”

A történelmi viszonyok megértése kedvéért irodalmi érdemükön felül elemzi Lázár az ötvenes évek egyes írásait is, de éppen Örkény késői fő műveihez érven irodalmi szempontú vizsgálódása már jóval elnagyoltabb. Igaz, nem is olyan régen sokat foglalkozott ezekkel a művekkel a kritika, az irodalomtörténeti összegzéshez pedig talán még hiányzik a kellő távlat, egyszóval Örkény művészetének beteljesülése irodalmunk jelenének része, s az *Arcok és Vallomások* sorozat jellegénél fogva egyébként sem tűzi ki célul a kimerítő szaktudományos feldolgozást, mindazonáltal aránytalanságnak látszik, hogy Lázár könyvének háromnegyede szól Örkény túlságosan hosszúra nyúlt pályakezdéséről, és mindössze egynegyede a hatvanas évek közepén, a *Jeruzsálem hercegnője* című kötettel kezdődő beérkezéséről és betakarításról. Az alapokról, valamint az érlelődés és formálódás gyötrelmesen hosszú és kanyargós évtizedeiről mindenesetre árnyalt történelemismeretre valló,

forrásértékű és Örkény írásművészetéhez méltóan könnyed, célratoró, fordulatos esszéstílusú könyvet olvashatunk.

Az Örkényről szóló kötetet Karinthy Ferenc-kismonográfia követte az *Arcok és Vallomások* sorozatban, és ismerve a szerkesztők kiszolgáltatottságát, a kiadói kényszerúségeket, ez minden bizonnyal véletlen szomszédság. A véletlen azonban ezúttal szinte tudatos mesterkedésnek hat. A két könyv egymás mellé állítása nyomán frappáns hasonlóságok mutatkoznak a két pályakép között. Hogy Örkény és „Cini” egymást ugrató jóbarátok voltak, azt ki ne tudná az irodalmi berkekben. De a kilenc évnyi korkülönbség ellenére pályájuk is sok tekintetben párhuzamosan alakult.

Mindketten a Nyugat nagy hagyományainak jegyében nevelkedtek. Karinthy Ferencnél az apa vonzaskörében található nagyságokén kívül szintén feltűnik Márai példájának ihletése. Eredetileg egyikük sem akart író lenni. Örkényt a származásából eredő tehetetlenség vitte kezdetben másfelé, a gyógyszerészi pályára, Karinthy nem akart Karinthy Frigyes fia lenni. A negyvenes évek elején mégis előléptek mindketten első kötetükkel, a harmincas évek nyugatos hagyományaiban fogant prózai művekkel. A felszabadulás után mindketten nagy lelkesedéssel vetették bele magukat az újjászerveződő irodalmi életbe, riportokban, szociográfiában térképezték fel a felfedezett valóságot. Mindketten belesodródtak a sematizmusba, majd 1956 után átmeneti krízis következett pályájukon, Örkényt félreállították, Karinthy nehezen talált magára. A hatvanas évek közepén aztán beérkeztek, s e beérkezésben mindkettőjüknél főszerepet játszottak a drámák. Örkény és Karinthy Ferenc az a két jelenkori magyar író, aki színműveivel leginkább tért hódított a világ színpadain. És mindketten jellegzetesen „pesti” írók, a „pesti” életanyagból és a „pesti” szemléletből alakították ki írói világukat. Össze lehetne állítani persze ugyanilyen hosszú listát a lényegbe vágó különbségekről is, de e párhuzamosságok fényében mégiscsak némi igazolást nyer Lázár István eljárása, amidőn Örkény sorsában olykor a modellérvényű vonásokat domborította ki.

Szalay Károly, Karinthy Ferenc biográfusa is föl-föltárcsázhatta hősét könyve írása közben, s ez a körülmény, valamint hogy kettejük ismeretsége érezhetően régebbi keletű, ennek a könyvnek is kölcsönöz némi beszélgetés-jelleget. Karinthy Ferenc nem kevésbé hálás partner, mint Örkény, jó svádája közismert, Lágymányostól Kanadáig, a vízipólótól az őstörténetig mindenütt járatos, ismerte a 20. századi magyar irodalom összes héroszát és a magyar világ minden hátszói figuráját. Volt és van miről mesélnie – ezt tanúsítják írásai is. Szalay könyvének legfőbb erénye, hogy részben Karinthyt magát idézve, részben a saját,

helyenként ihletetten átmelegedő szavaival hiteles portré rajzol Karinthy Ferenc személyiségéről, mindazokról a végletekről, amelyek harmonikusan megférnek benne. Átérezzük, mennyire szereti és élvezi Karinthy az életet, megértjük, hogy nyughatatlan ide-oda csapongásában az élet minél teljesebb és elfogulatlanabb megismerésének vágya hajtja, s hogy mindezenközben vannak szilárd viszonyítási pontjai: a „szülőföldjei”, ahová kalandozásai idején is eltéphetetlen szálak fűzik. Szalay Károly nem szaporítja a Karinthy Ferenc alakja körül szálló mendemondákat, de nem is tépázza meg nimbuszát. Megmutatja őt irodalmi ihletőjévé, éltető elemévé vált sokszínűségében, mozgékony-ságában.

Kísérletet tesz Szalay Károly az irodalmi életmű átfogó bemutatására, de könyvének ez a rétege egyenetlen. A könyv egészében sem érvényesül olyan következetes koncepció, mint Lázárban, akár Örkény pályájára s még inkább e pályának a korban elfoglalt helyére, akár a biográfia szerkezetére nézve. A némileg mechanikusan pergő műismertetések ezenkívül a nivellálódás veszélyét idézik fel Szalaynál. Karinthy Ferenc bizonyára maga tudja a legjobban, hogy írt kitűnő és csapnivaló dolgokat egyaránt. A legtöbb író így van ezzel. Szalay tiszteletre méltó igyekezettel minden Karinthy-művet a legjobb oldaláról mutat be, s egyáltalán, mindenre méltányosan kitér. Így nem érzékelhető igazán, melyek a jelentős művek, s melyek az írói műhelymunka melléktermékei csupán. Melyek azok, amelyeket csak Karinthy írhatott meg, és melyek a rutinier munkái. A kelletnél nagyobb áhítat fogja el Szalayt az árvízi naplófeljegyzések olvastán, ugyanakkor az *Epepével* kapcsolatban nem tudja megállni, hogy egy szemernyit ne ugratásnak minősítse – amiben kétségkívül van igazság, de csak annak a számára, aki személyesen ismeri Karinthyt. Ismétlések, fogalmazásbeli megbicsaklások („Nála a szorongás parabolája nem pszichopata, hanem társadalmi következmény.”) szaporítják az egyenetlenségeket. Nagyjából fogalmat ad Szalay könyve Karinthy írói világáról, de titkaiból keveset fed föl.

Egy apró és mellékes filológiai kérdésben pedig bakot lő. Azt állítja, hogy Kafka a tízes években egy magyar orvos közvetítésével megismerte Karinthy Frigyes néhány művét. És: „Nem látszik teljesen abszurd föltételezésnek, hogy Ferenc visszakaphatta azt Franz Kafkától, inspirációban, impulzusban, amit esetleg Kafka nyerhetett Frigyes-től... Mintha a Karinthy Frigyes-féle groteszk parabola hagyományt és valóslátásmódot Franz Kafka szűrőjén juttatta volna vissza a sors Karinthy Ferenchez.” Később pedig már kijelentő formában: „A

Karinthy Frigyes-féle indíttatás átszűrődik ugyan a karkai morbiditáson, de erre már nem rezonál Ferenc.”

Kafka csakugyan olvasta Karinthy Frigyes néhány írását. A magyar orvost, aki lefordította neki őket, Klopstock Róbertnak hívták. Ám Kafka csak 1921-ben ismerkedett meg vele, és levelezésük tanúsága szerint Klopstock csak 1923-ban, nem sokkal Kafka halála előtt juttatott el beteg barátjának néhány Karinthy-fordítást. Kafka udvarias fenntartásokkal nyilatkozott róluk. Töredékes életműve pedig ekkorra már kész volt. Hogy Ferencre mindazonáltal hatással volt-e Kafka, az más kérdés.

Az ilyen filológiai szőrszálhasogatás szinte méltatlannak látszik az *Arcok és Vallomások* sorozathoz, ámbar jelentek meg korábban ebben a sorozatban is olyan kötetek, amelyek a portréfestést és a „par lui-même”-jellegből adódó hódolattevő kalauzolászt jól össze tudták egyeztetni a tárgy hűvösebb, személytelenebb szemléletével. Ez utóbbi a fő feladata az Akadémiai Kiadó *Kortársaink* sorozatának. Itt Sőtér Istvánról jelent meg legutóbb kismonográfia.

Ferenczi László Sőtér Istvánról szóló tanulmánya elsősorban a szépírókat mutatja be. Szükségszerűen kénytelen ugyan kitérni érintőlegesen az irodalomtörténeti munkásságra is, annál inkább, mert a kétfajta megnyilatkozást egyazon egység részeinek látja, de közelebből csak a regényeket és novellákat vizsgálja. Ezeket sem minden oldalról, a monografikus feldolgozás igényével, hanem esszészerűen, néhány megközelítési kísérlet erejéig. Ferenczi alighanem sokat tanult hősének esszéiből, s egyáltalán, annak az Eötvös kollégiumi szellemnek a ma már történeti vizsgálódás tárgyát képező termékeiből, amely Sőtérnek is útrabocsátó alapélménye volt, és egyéni hangú, sok tekintetben szabálytalan esszét írt mesteréről.

Az egyéni hang ezúttal nem baráti közvetlenséget, szubjektív elfogultságot jelent, hanem a műfajjal való bánásmód és a gondolatok egyéniségét. Ferenczi nem kronológiai rendben előrehaladó feldolgozást írt, hanem néhány metszetet készített Sőtér munkásságából. Először szellemi gyökérzetét vizsgálta meg, az Eötvös Kollégium és az École Normale Supérieure szerepét emberi és írói eszmélkedésében. Azután a *Fellegjárás* fogadtatásáról szól, mintegy arra kíváncsian, hogy Sőtér bontakozó irodalomszemlélete és írói gyakorlata hogyan viszonylik a korabeli olvasói és kritikai közeghez. Majd a *Fellegjárás* részletes elemzése következik. Ferenczi elkülöníti a regényben a jellegzetesen korabeli értelmiségi problematikát és az ifjonti eszménykeresés „mitikus” rétegét.

Több Sötér-művet nem elemez ezzel a módszerrel. A *Fellegjárás*-ban mintegy a Sötér-regények alapstruktúráját kimutatva a továbbiakban hosszszöveget készít valamennyi Sötér-mű szereplőinek rendszeréről, valamint az ábrázolás nézőpontjának változásáról. Ez utóbbival kapcsolatban ejti kevés értékelő megjegyzéseinek egyikét Ferenczi. Eszerint *Az elveszett bárány* point of view-ja előrelépés a korábbi regények szemszögéhez képest. „Rendkívül finoman, minden didaktizálás nélkül, Sötér kétféle történetet mond el, azt, amit hősei észleltek, észrevettek – és azt, aminek részesei voltak.” A szemszög módosulása miatt lát esztétikumba vágó különbséget a *Bűnbeesés* két változata között: míg az első kiadásban mindent a hős szemszögéből érzékelünk, a másodikban a számos tárgyi módosítást is eszközöző Sötér félretolja hőseit, és mindentudó regényíróként maga lép a helyébe. „Amit valaha Péter szemtanúként érzett, azt az író most nagyobb távlatból látatja, a regény feszültségét viszont ezáltal csökkentette.”

A tanulmány legérdekesebb fejezete az utolsó, *A kritikus és a kritika* című, amely Sötér irodalomszemléletét tárgyalja. Ferenczi itt fejti ki azt a nézetét, miszerint Sötér szépírói és tudósi munkássága szoros egységet alkot. Már Halász Gábor megállapította, hogy Sötér nevezetes Jókai-esszéje védőbeszéd a *Fellegjárás* mellett. Ferenczi a rejtett összefüggéseket ezen túl is nyomon követi, és végül ahhoz a merész, de szellemes végkövetkeztetéshez jut el, hogy amit Sötér személyesen megélt, azt szépirodalmi formában írta meg, viszont „azokról az évtizedekről és évszázadokról, tehát a 18. és különösen a 19. századról, amely négy évtizede foglalkoztatja ugyan, de amelyről érzéki tapasztalata nem volt, nem regény írt, hanem irodalomtörténeti monográfiát.”

Akadnak meghökkentően önkényes állítások is Ferenczi könyvében („Nagyon vázlatosan és csupán munkahipotézisként megfogalmazva a szerelmet az igényesebb regényekben az alábbi képlet szerint fogalmazták meg. Adva van egy zseniális, vagy legalábbis jószándékú, ambiciózus férfi, aki beleszeret egy erre érdemtelen nőbe, aki olykor a démont testesíti meg, és ez a nő szimbolizálja az ellenséges külvilágot, társadalmat, világegyetemet.”), felvethető, hogy a szerző nem a főnőkérről írt-e inkább könyvet, mint a mesteréről (a könyv arról győz meg, hogy Ferenczi nemcsak egy tetszés szerinti íróra kíváncsi, hanem az a mester-tanítvány viszony is erősen foglalkoztatja, amelyet éppen Sötér írt meg a *Fellegjárás*-ban Gombocz Zoltánhoz fűződő kapcsolata nyomán), a Sötérről szóló kismonográfia végeredményben mégis jól betölti feladatát. (*Arcok és Vallomások Szépirodalmi – Kortársaink* Akadémiai Kiadó)

GYÖRFFY MIKLÓS